

YU ISSN 0350-185x

UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

XLVII

Уређивачки одбор:

*др Даринка Гортан-Премк, др Ирена Грицкат, др Милка Ивић, др Павле
Ивић, Блаже Конески, др Тине Логар, др Александар Младеновић,
др Мирослав Николић, др Асим Пецо, др Митар Пешикан,
др Живојин Станојчић, др Драго Ђупић, др Егон Фекете*

Главни уредник:

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД

1991

МИЛКА ИВИЋ
(Београд)

О ОДРЕДБАМА КАТЕГОРИЗОВАЊА

Савремени синтаксичари термин *категоризовати* (енгл. *categorize*) употребљавају у смислу „прогласити неку дату појаву X представником појмовне категорије коју исказује општа именица Y “ (*Он је песник, Она је лепотица, Ти си лажов, То је истина* и сл.). *Одредбама категоризовања* названи су у овом раду прилошки и придевски изрази који ближе одређују видове категоризовања, тј. предупређују могућност дилеме око следећих питања: да ли је X још нешто осим Y ; да ли је X у сваком погледу Y ; да ли је X на најпримеренији начин Y ¹.

У лексичко значење прилошких израза типа српскохрватског *пре свега, на првом месту, у првом реду, претежно* и сл. уткана је п о д р а з у м л њ и в о с т тога да X није искључиво представник категорије Y него, између осталог (по назначеној хијерархији, у назначеној мери — уп. *Она је пре свега мајка* и сл., односно *Он је претежно прозаиста* и сл.), и ње, док се изразима типа *у најмању руку, ако ништа више* и сл. (уп. *Он је у најмању руку сукривац, Она је, ако ништа више, очевитац* и сл.) скреће пажња само на п о с т о ј а њ е д о б р и х и з г л е д а за то да је X и нешто више (значајније) од Y (а да је Y — у то не треба сумњати). С друге стране, језик располаже и могућношћу да исказе оно супротно — остајање у границама категорије Y . Појајачни коментар „толико и ништа више“, који у таквим приликама проширује

¹У својој студији *Hedges: A Study in Meaning Criteria and the Logic of Fuzzy Concepts* (Papers from the Eighth regional meeting Chicago linguistic society, Chicago Illinois 1972, 183-228) George Lakoff покрива термином *hedges* енглеске изразе који семантички и функционално егземплификују управо ову категорију предикатских одредби (списак тих израза приложен је на стр. 196). И оно што Fred J. Dameron назива *fuzzy adjective* у раду *On "fuzzy" adjectives* (Linguistics 196, 1977, 57-64) тиче се, у ствари, те исте категорије. Корисно би било упоредити њихова излагања с анализом која следи.

констатацију „ X је Y “ („ X је Y ; толико и ништа више“), исказује се у српскохрватском или прилошким обликом *просто* (уп. *Он је просто незналица, То је просто формалност*² и сл.), или прилошким обликом *само* (уп. *Он је само статиста у том филму, Ја сам само посматрач* и сл.). Лексичко решење *само* остаје, међутим, као једини избор онда када се уместо неутралног саопштења „и ништа више“ има у виду информација квалификативног типа: „ништа боље, ништа значајније од Y “ (уп. *Зар би се она за њега удала? Па он је само приучени дактилограф, нема никакву стручну спрему* и сл.).

Вреди нагласити, с обзиром на принципски значај појаве, да и други језици покривају истом лексичком јединицом оба значења исказива нашим *само*: „ништа више до Y “ и „ништа боље, ништа значајније до Y “ (уп., примера ради, семантичке могућности енглеског израза *only*³). Ово друго, квалификативно значење је изразито прагматског карактера — оно се јавља тек под одређеним комуникативним условима, тј. тек онда када се називом Y именује неки друштвени статус који не ужива велики углед код датих учесника комуникације.

Изрази типа српскохрватског *по струци, формално, наизглед, de facto, у суштини, пореклом, у моралном погледу, у извесном смислу* и сл. дају податак о томе по ком се основу (с погледом на шта се) X потврђује као представник категорије Y (уп. *Он је по струци филозоф/пореклом сељачко дете/наизглед весела/у суштини патник* и сл.). Ограничавања која се употребом оваквих одредби намећу категоризовању неизбежно лишвају дато X могућности да му ико припише својство у сваком погледу репрезентативног, друкчије речено — прототипског представника категорије Y .

Као што је познато, назив *прототип* је резервисан за оно X које на максимално успешан начин егземплификује Y ⁴. Будући да тако елитно егземплификовање није редовна појава⁵, потребно је, бар

² Уместо *То је просто формалност* могло би се, додуше, рећи *То је проста формалност* или *То је пука формалност*. Попридевљавање именичког детерминатора уноси, додуше, извесну промену у семантичку оптику из које се сагледава категоризовање: уместо коментара „и ништа више“ под рефлектор пажње поставља се значење „нај-“, тј. максимална заступљеност онога што именује Y — в. нешто даље излагање о конструкцијама типа *пуки сиромах, гола истина, проста лаж* и сл.

³ Упечатљиву анализу тих могућности даје James D. McCawley у својој студији *Syntactic and logical arguments for semantic structures* (Three dimensions of linguistic theory, Osamu Fujimura, editor, Tokyo, 1973, 261–376) на стр. 311.

⁴ Развојни пут теорије о прототипима приказао је амерички лингвиста Talmy Givón у својој студији *Prototypes: Between Plato and Wittgenstein* (Noun classes and categorization: Proceedings of a symposium on categorization and noun classification, Eugene, Oregon, October 1983 [=Typological studies in language 7], ed. by Collete Craig, Amsterdam and Philadelphia 1986, 77–102).

⁵ И пингвин је, додуше, „птица“, али је то мање потпуно од, рецимо, врапца — нема способност летења. О примерима тога типа, заснивајући теорију о прототипима,

у неким приликама, извршену категоризацију осветлити с прототипске тачке гледишта, тј. уклонити евентуалност недоумице око тога да ли су се у *X* сустекле баш све репрезентативне одлике категорије *Y* или нису. То „рашчишћавање“ се постиже уношењем одговарајућих одредби у реченицу; њих бих ја условно назвала *прототипски усмереним одредбама категоризовања*.

Реченицу, на пример, *Он је аристократа* можемо проширити у њеном предикатском делу убацивањем придева *типичан*, или *ауентичан*, или *прави* уз општу именицу: *Он је типичан/ауентичан/прави аристократа*. Први придев сугерира својим присуством да су „њему“ својствени сви облици понашања који одликују прототипског представника појмовне категорије *аристократа*⁶, други да је посреди у сваком погледу веродостојан, непатворен примерак те категорије, а трећи да је „он“ у пуном смислу реч и то што смо именовали предикатом.

С овом неидентичном значењском устројеношћу наведених детерминатора усклађена је њихова дистрибуција у говорном ланцу. Дистрибуциону предност има *прави* (већ као домаћа реч, на супрот туђицама, али неоспорно и) због своје нешто неутралније семантике (карактеристично је, рецимо, да се не би рекло **Он је по пореклу типичан аристократа*, **Он је у опхођењу с људима ауентичан аристократа*, а каже се *Он је по пореклу прави аристократа*, *Он је у опхођењу с људима прави аристократа*).

Детерминација придевом *прави* има један прагматски аспект који заслужује сваку пажњу.

Напомињање да је тај и тај (та и та) у правом смислу реч и то што се за њега (њу) каже неминовно да је већу тежину реченом. Отуда оно категоризовање које би се иначе, захваљујући специфичном лексичком значењу дате именице, сводило на комплимент или погрду, постаје, са додатом напоменом, и зразитији комплимент/и зразитија погрда (уп. *Она је лепотица* са *Она је права лепотица*, односно *Ти си будала* са *Ти си права будала* и сл.). У осталим случајевима, кад лексичко значење опште именице не даје по себи непосредни повод за такво позитивно/негативно квалификовање поједица, израз *прави* не може бити сведен на пуко појачајно средство, већ дејствује као *прототипски детерминатор*, тј. као одредба помоћу које се сугерише да су се у датом

говорила је још 1973. године Eleanor H. Rosch у свом врло запаженом раду *On the internal structure of perceptual and semantic categories* (Cognitive development and the acquisition of language, ed. by Timothy E. Moore, New York 1973, 111–144)

⁶Уколико, међутим, уместо назива људског створа стоји друга каква општа именица (уп. *типичан неспоразум*, *типична хипохондрија* и сл.) нису, разуме се, у питању сви облици понашања, него сви видови испољавања онога што је именицом означено.

појединцу су стекла прототипска својства именоване врсте људи. Шта су кад „прототипска својства“, то, наравно, варира од случаја до случаја, зависно од именичке семантике, која, иначе, није по себи обележена (у јакобсоновском смислу термина) по прототипском критерију, него ту обележеност стиче тек у споју са *прави*, о чему сведочи чињеница да је могуће, на пример, рећи: *Он је мађионичар у чије је трикове врло лако проникнути, Он је лекар кога пацијенти не воле због осорног понашања, Она је мајка која је своју децу напустила, Он је мушкарац кога жене не привлаче*, а није могуће: **Он је прави мађионичар у чије је трикове врло лако проникнути, *Он је прави лекар кога пацијенти не воле због осорног понашања, *Она је права мајка која је своју децу напустила, *Он је прави мушкарац кога жене не привлаче* (зато што у прототипске особине мађионичара спада тако вешто извођење трикова да се искључује њихова лака сагледљивост, лекара — стрпљив, пажљив однос према болеснику, мајке — приврженост деци, а мушкараца — инстинктивно осећање заинтересованости за женски пол). Прагматски проблем на који бих овде желела да укажем тиче се *не једнаког ефекта* оваквог „прототипизовања“ опште именице помоћу одредбе *прави*. Казати, наиме, за некога да је *прави мађионичар* значи нагласити: човек није у својој мађионичарској струци недоучен, нити је нека варалица, него је мајстор свог заната. Изјава да је тај и тај *прави лекар* такође се поима као позитиван квалификатив, али не само у стручном, него и у моралном погледу. Поготову је жена за коју се тврди да је *права мајка* том изјавом позитивно оквалификована с моралне тачке гледишта. А *прави мушкарац*? Стоји факат да већина представника српскохрватског језика и такву изјаву прима као позитиван квалификатив, чак, у ствари, као велики комплимент за „њега“, због тога што је тиме речено да се „он“ понаша на типично мушки начин, а такво понашање импонује⁷. С друге стране, одговарајућа конструкција *права жена*, за те исте говорне представнике, нема ни приближно тако позитивну конотацију⁸.

⁷ Људима, не само у овој нашој, балканској средини, већ свугде у свету, одважност по правилу веома импонује, а управо за ту врлину влада уверење да неизбежно краси „правог“ мушкараца. Недавно сам, посредством мр Смилке Стојановић са Одсека за англистику Филолошког факултета у Београду (којој и овом приликом најтоплије захваљујем на помоћи!), добила одговоре од неких иностраних информатора (једне Американке, једне Енглескиње, једног Немца и једног Кинеза) на питање: „*Illma je za Vas прави мушкарац?*“ Карактеристично је да сва четири одговора садрже податак о одважности као битно присутној врлини. Очигледно, постоје таква људска својства за које се мање више свуда сагласно сматра да својим присуством квалификују појединца мушког пола у смислу „прави мушкарац“. С друге стране, списак тих елитно мушких својстава ипак је у многим детаљима варијабилан, зависан, наиме, како од индивидуалног културно-социјалног профила дате средине, тако и од личних искустава и предрасуда, па чак и од тренутног расположења анкетиране особе према мушком роду. Све те околности под којима се широм света саставља овај списак завређују минуциозно научно истраживање.

⁸ На то указује анкета коју сам спровела. Међутим, да би се добила максимално

Та неједнакост ефекта „прототипизовања“ општих именица помоћу одредбе *прави* (и њој примерених превода еквивалената из других језика) заслужује да буде једног дана најсвестраније разматрана уз укључивање што бројнијег лексичког материјала⁹. Подаци који би се сакупили истраживањем на тој страни допринели би у осетној мери како унапређивању опште семантичке теорије, тако и повишавању наших сазнања о когнитивним процесима. Што се, пак, конкретно тиче семантичке интерпретације израза *прави мушкарац/права жена*, тај досад неуочен (а кад је реч о друштвеном вредновању полова и те како индикативан) проблем спада, у ствари, у област социолингвистике; на представницима те дисциплине је да га дубље сагледају и подробно протумаче.

Има случајева кад оно о чему општи назив саопштава није оличено на врхунски начин у датоме својим особинама, него степеном своје заступљености. Одредба *прави*, будући да истиче оно прво, није подесна за истицање овог другог, па стога, кад је ово друго посредни, „на сцену“ ступају, у функцији одговарајуће ознаке, посебни одредбени изрази, уско специјализовани за спајање само с једним одређеним лексичким типом именице. Тако се, рецимо, каже *ОВЕЈАНИ лопов*, *ПРЕСНА лаж*, *СУШТА истина*, *ПУКА сиротица* кад се жели нагласити да је посредни „нај-“ *лопов*, „нај-“ *сиротица*, „нај-“ *истина*, „нај-“ *лаж*¹⁰; тако се додавањем одредбе *рођени* неком датом родбинском називу (*рођена мајка*, *рођена сестра* и сл.) однос који тај назив изражава проглашава максимално заступљеним (понекад само из разлога емфазе, а понекад и ради контраста са оним што саопштава неки од израза типа *помајка*, *полусестра*, *сестра од тетке* и сл.). Управо се у непосредном контакту са том (у интензи-

верна слика стана ствари, анкету би требало поновити на такав начин да њоме буду обухваћени што различитији и што бројнији друштвени слојеви говорних представника српскохрватског језика (поред осталог и кругови декларисаних феминисткиња).

⁹ На овом месту умесно је приметити следеће: догађа се да лексичког изразу са значењем „прави“ буде ускраћена могућност обављања интензификаторске функције уз поједине именице овог типа, а зашто — то тек треба испитати. *Anna Wierzbicka*, на пример (у своме раду *The Semantics of Grammar*, Amsterdam/Philadelphia 1988, на стр. 497), подсећа на чињеницу како је запажено да се у енглеском може рећи *He is a real male* 'Он је прави мушкарац', а не може *He is a real poor* 'Он је прави бедник', али задовољавајуће објашњење тога феномена још увек није дато.

¹⁰ Одредба *овејани* је уско специјализована за спој с именицама које означавају „негативца“; може се, дакле, рећи не само *овејани лопов*, него и *овејани хохштаплер*, *овејани криминалац* и сл. Одредба *пуки* је спојива са *сиротица*, *сиромаш*, *сиротиња* (па и са појединим називима сасвим другачије семантике — ул., рецимо, *пука формалност*, *пука измишљотина*), али није са *богаташ*; кад *богаташа* желимо значењски појачати у смислу „нај-“, бирамо израз *трули*: *трули богаташ*. С друге стране, то што исказују *сушта* и *пресна* у спојевима *сушта истина* и *пресна лаж* може бити исказано и помоћу оваквих лексичких решења: *жива истина*, *гола истина*, *гола лаж*, *чиста лаж*. По којим се критеријумима одлучујемо за избор баш те и те лексичке јединице у овом или оном конкретном случају, то је проблем за себе чијем је решавању немогуће приступити пре него што буде подвргнут минуциозној значењској анализи сав лексички материјал који да је повода за постављање таквог проблема пред науку.

фикаторском смислу семантизованом) одредбом *рођени* најпечатљивије сагледава квалификативни карактер оне детерминације која стоји у надлежности придева *прави*: *не би га препознала ни РОЂЕНА МАЈКА/Она ни у ком погледу није ПРАВА МАЈКА, То ми је РОЂЕНА СЕСТРА/то је ПРАВА СЕСТРА — прискаче у помоћ кад год је потребно* и сл.

Док придев *прави* само оказионално, онда кад лексичко значење именице којој је придодат томе погодује, сугерира својим присуством да именованог/именовану кресе својства каква се само пожелети могу, придев *идеалан* то чини доследно, будући да је по себи, тј. као лексичка јединица, управо у том смислу семантизован.

Кад нам за некога/нешто кажу да је *идеалан/идеална/идеално*, схватамо да је реч о некоме/нечему препуном врлина, а којих конкретно — то није увек баш сасвим јасно због тога што се списак пожељних својстава саставља у зависности од индивидуалних критеријума (*идеална девојка* је за једног младића уздржана плавуша, а за другог распричана црнка; *идеалан саговорник*, по некима, мора умети пре свега да стрпљиво саслуша и с разумевањем подржи речено, а по другима — да подстицајно делује изношењем конструктивних противаргумената...). Једном речју, придев *идеалан* ставља у жижу пажње с а о б р а з н о с т с а ж е љ а м а, а жеље су, зна се, субјективне, па према томе већ у принципу варијабилне категорије (отуда у извесним приликама и потреба за постављањем питања типа *Шта је за Вас идеалан муж?*).

Придеви *нормалан, природан, стандардан, просечан, обичан* разликују се од придева *идеалан* по томе што не наглашавају саобразност са оним што је п о ж е љ н о (као најуспелије, врхунско), већ са оним што је (на основу искуства) п о з н а т о (као најчешће заступљено, свакидашње, ничим посебно, у сваком погледу средње).

Одредбама *нормалан, природан, стандардан*¹¹ прецизира се, наиме, да је дати примерак именоване појмовне категорије устројен на уобичајен начин, а то значи у пуном сагласју с а п р и р о д н и м з а к о н и м а — одредба *нормалан и природан* (уп. *Он је дотле био потпуно нормалан човек, То је природно понашање под стресом* и сл.), односно с а в а ж е њ и м м е р и л и м а и л и п р о п и с и м а — одредба *стандардан* (уп. *Она је стандардни представник ове наше спортске дисциплине*¹²).

¹¹Одговарајуће придеве рускога језика (*нормальный, обычный, естественый* и сл.) Е. М. Вольф назива придевима „нормативног квалитета“, умесно наглашавајући да за такве придеве „точной отчета ... является типовой для данного лица или для данного социума 'нормативная' ... ситуация („как всегда“, „как все“, „как и в других случаях“ и т.п.)“ (Е. М. Вольф, *Грамматика и семантика прилагательного. На материале иберо-романских языках*, Москва 1978, на стр. 61).

¹²Овај је пример преузет из једне радио емисије о спорту, а остали који се у овом раду наводе из разговора београдских интелектуалаца.

Израз *просечан*, с друге стране, употребиће се онда кад треба ставити до знања да је особа о којој се ради (то о чему се ради) у сваком погледу с р е д њ а (с р е д њ е) (уп. *Он је, за разлику од своје сестре, просечан студент, То су просечне зараде* и сл.), а *обичан* кад је посредни сасвим свакидашњи, ни по чему посебан примерак именованог (*То је обичан пас, не бој се, То је била обична љубазност с њене стране* и сл.).

Обичност није нешто што људима импонује. Отуда се одредба *обичан* поставља уз именицу са значењем занимања које није на некој великојцени уколико постоји жеља да њено помињање буде праћено призвучком омаловажавања: *Он није никакав судија, он је обичан књиговођа* и сл. (карактеристично је да се наведени пример не би могао прекројити тако да гласи: **Он није никакав књиговођа, он је обичан судија*; „судија“ је, наиме, занимање од угледа¹³ и стога неподатно омаловажавању).

При изрицању погрдних назива типа *идиот, будала* и сл. додавањем атрибута *обичан* именици (*Ти си обична будала, Он је обичан идиот* и сл.) наглашава се презир према ономе на кога се погрда односи.

Све досад разматране одредбе својим присуством уз општи назив *У* истичу, на овај или онај начин, једно исто: да дати појединац *X* је с т е оно што саопштава *У*. Понекад, међутим, треба истаћи баш супротно: да *X* н и је *У*. У српскохрватском се за детерминацију категоризовања у том негативном смислу искоришћавају изрази *лажни* и *квази*: *Он је лажни пророк, Она је квази научник* и сл.

Општи називи који именују човека по некој карактеристичној личној особини (*лепотица, лажов* и сл.) или својственој му делатности (*лопов, куварница* и сл.) добијају уз себе квалификативне и квантификативне одредбе које на први поглед могу изгледати истоврсне с одредбама категоризовања, мада то никако нису. Њихова улога, наиме, није да открију како се именована појмовна категорија *У* оличава у појединцу *X*, већ да ближе одреде особину, односно делатност по којој је томе *X* придодат назив *У*, што недвосмислено потврђује трансформациони тест: *Она је изузетна ле-*

¹³у језицима се искоришћавају не само лексичка него и граматичка средства за исказивање угледа које неко дато занимање ужива у друштву. Језици са чланом, на пример, испуштањем/задржавањем члана сигнализују кад је шта посредни — помињањем датог занимања без евалуативне нијансе/са том нијансом (ближе податке о тој појави даје Jeff Harlig у раду *ONE little word that does so much*, Chicago Linguistic Society 22, Part 2, Chicago Illinois 1986, на стр. 98–99). У својству својеврсне ознаке омаловажавања, одредба *обичан* може да се споји с именицом без обзира у којој се синтаксичкој позицији ова налазила — предикатској или адноминалној. Кад треба, међутим, нагласити оно супротно — високи углед датог занимања, појављује се као одговарајућа ознака израз *један*, али је њему доступна само веза с адноминално употребљеном именицом (*Сину једног официра се то не приличи, Кад се према једном лекару тако понашају, шта тек очекује ковача или путара* и сл.), никад с оном којој припада улога реченичног предиката. Напомињем да цео тај проблем исказивања позитивне/негативне евалуације занимања у језицима и без члана и са чланом (посебно оних који су лоцирани на балканском терену!) тек треба пажљиво, свестрано размотрити, укључујући при том обавезно компаративну перспективу сагледавања факата.

потица → Она је ИЗУЗЕТНО ЛЕПА, Он је ситан лопов → Он КРАДЕ „НА СИТНО“, Она је добра куварица → Она ДОБРО КУВА, Он је велики лажов → Он МНОГО ЛАЖЕ и сл.

Проблем за себе представља однос „обичних“ квалификатива типа *добар, одличан, изврстан* према „прототипској“ одредби *прави*. Пада у очи да уобличавање те релације варира зависно од лексичког значења именице која се детерминише. *Добра мајка* и *права мајка* су у значењском погледу веома блиски искази — у оба случаја придев сигнализује успелост јединке *X* у улози мајке, али сваки од њих намеће својом семантиком сагледавање те успелости из друкчије перспективе: *Она је добра мајка* = „Она ДОБРО ОБАВЉА све оно што треба да обавља неко на кога се примењује назив мајка“/*Она је права мајка* = „Она НА ПРИМЕРЕН НАЧИН ЕГЗЕМПЛИФИКУЈЕ оно људско биће на које примењујемо назив мајка“. Семантичка дистанца између исказа *добар лекар* и *прави лекар* је, међутим, знатно већа, утолико што први исказ саопштава само да је посредни д о б а р с т р у ч њ а к, док други, уз стручну, укључује и моралну (људску) компоненту при давању позитивне оцене. Остаје, дакле, да се и на тој страни предузму што опсежнија и продубљенија истраживања ради обогаћивања наших лексиколошких, синтаксичких и општелингвистичких знања.

S u m m a r y

Milka Ivić

ON THE DETERMINERS OF CATEGORIZATION

The autor applies the term *determiners of categorization* to lexicogrammatical devices which make the categorization meaning denoted by sentences of the *X is Y* type more precise in the sense that they help providing answers to the following questions: is *X* anything else but *Y* /in all respects *Y*/ a prototypical representative of *Y*? Illustrating her observations by Serbo-croatian language data, she draws attention to various problems of wider theoretical interest (among others to the fact that relevant differences in connotation may occur in cases when the categorization determiner 'real' is being replaced by the qualitative determiner 'good').